

תוכן העניינים

11

מבוא

1. מטרות ושיטה 11
2. דמוקרטיה קלסית ודמוקרטיה מודרנית 15
3. בעיית המקורות 20
4. הפוליס היוונית 27

חלק א: התהוותה וצמיחתה של הדמוקרטיה

35

1. אתונה לפני סולון

- 1.1. ממלוכה לרפובליקה אריסטוקרטית 35
- 1.2. אריסטוקרטיה במשבר 39

45

2. מהפכה ללא אלימות: הרפורמות של סולון

- 2.1. 'מתווך וארכון': התפקיד והאדם 45
- 2.2. תיקונים בכלכלה ובחברה 47
- 2.3. תיקונים במשטר המדיני 49
- 2.4. תיקונים במערכת המשפ 55
- 2.5. 'אבי הדמוקרטיה'? 57

61

3. תקופת הטירניה: מהפכה פוליטית וחברתית

- 3.1. מסולון לפייסיסטרטוס 61
- 3.2. הטירניה כיוון הארכאית 63
- 3.3. ההשתלטות ותהפוכות השלטון 65
- 3.4. החברה ומוסדות המדינה בתקופת הטירניה 68
- 3.5. התרבות בתקופת הטירניה 70
- 3.6. נפילת הטירניה 72
- 3.7. 'תפקידה' ההיסטורי של הטירניה 74

- 77 4. מהפכה דמוקרטית: הרפורמות של קליסטנס
- 4.1. 77 מנפילת הטירינה עד לרפורמות
 - 4.2. 79 ארגון האזרחים מחדש
 - 4.3. 86 מועצת ה-500 ומוסדות אחרים
 - 4.4. 92 מטרות הרפורמות והשלכותיהן

חלק ב: העמקת הדמוקרטיה, תפקודה ועקרונותיה

- 99 5. מקליסטנס לפריקלס
- 5.1. 99 שיטת האוסטרקיסם
 - 5.2. 105 דמוקרטיה ושלטון ימי
 - 5.3. 108 תמורות במשרות המדינה
 - 5.4. 113 האַראַפּוֹגוֹס ומהפכת אַפּיאלֵטֵס
 - 5.5. 118 הגנה על החוקים והגנה מפני חוקים
 - 5.6. 120 שיטת המשכורות
 - 5.7. 123 חוק האזרחות של פְּרִיקֵלֵס
 - 5.8. 125 משוללי זכויות פוליטיות: נשים, גרי תושב ועבדים
 - 5.9. 130 מנהיגותו של פְּרִיקֵלֵס
- 135 6. ריבונות העם בדמוקרטיה המגובשת
- 6.1. 135 אספת העם
 - 6.1.1. 135 מספר המשתתפים, תדירות הכינוסים ושיטת ההצבעה
 - 6.1.2. 142 סמכויות ותחומי פעילות
 - 6.1.3. 143 דרכי העבודה
 - 6.2. 148 בתי הדין העממיים
 - 6.2.1. 148 עקרונות המשפט, סוגי התביעות והרכב בתי הדין
 - 6.2.2. 154 הליכי המשפט
 - 6.2.3. 158 המשפט בתודעת האתונאים
 - 6.3. 159 'שלטון העם, על ידי העם ולמען העם'
- 161 7. עקרונות אידאולוגיים ומהותה של תרבות דמוקרטית
- 7.1. 161 בעיית המקורות
 - 7.2. 162 עקרון השוויון: הדמוקרטיה מול חלופותיה
 - 7.3. 177 עקרון החירות וזיקתו לשלטון החוק
 - 7.4. 183 מעורבות פוליטית ושלטון המושתת על דיונים

חלק ג: דמוקרטיה במלחמה ובמשבר

- 191 8. הדמוקרטיה ומתנגדיה בתקופת המלחמה הפלופוֹנסית
- 8.1 עליות ה'דמוגוגים' 191
 - 8.2 קלאון, הדמוקרטיה והאימפריה: פרשת מיטילנה 195
 - 8.3 קלאון ומשרת המצביא: פרשת פילוס-ספקטרייה 199
 - 8.4 תעמולת האוליגארכים 203
 - 8.5 מאבקים פוליטיים 210
- 217 9. המהפכה האוליגארכית הראשונה
- 9.1 המקורות 217
 - 9.2 פרוץ המהפכה והשתלטות ה־400 218
 - 9.3 שלטון ה־400 ומהפכת הנגד הדמוקרטית 227
 - 9.4 נפילת ה־400 ו'משטר הביניים' 232
- 237 10. המהפכה האוליגארכית השנייה
- 10.1 חידוש הדמוקרטיה ותבוסה במלחמה 237
 - 10.2 כינון שלטון 'השלושים' 240
 - 10.3 שלטון הטרור 243
 - 10.4 שלטון 'העשרה' ושיקום הדמוקרטיה 248
11. אתונה במאה הרביעית לפסה"נ:
- 253 דמוקרטיה שוקעת או דמוקרטיה שונה?
- 262 12. הסיבות ליציבות הדמוקרטיה באתונה
- 272 ביבליוגרפיה
- א. ספרות מחקר בעברית 272
 - ב. ספרות מחקר בשפות זרות 273
 - ג. קיצורי כתבי עת, אוספים ואנציקלופדיות 292
 - ד. סופרים עתיקים וחיבוריהם 293
 - ה. תרגומי המקורות המצוטטים בספר 298

מבוא

1. מטרות ושיטה

הספר נועד להציג לקוראים המתעניינים בהיסטוריה ובדמוקרטיה, במיוחד הסטודנטים והמורים במדעי הרוח והחברה, את תולדותיה ואת אופייה של הדמוקרטיה הראשונה בתולדות האנושות, זו שקמה באתונה לפני כ-2,500 שנה ויצרה את עצם המושג 'שלטון העם'.

בדורנו מעוררת הדמוקרטיה עניין רב, כמעט אובססיבי. תרמו לכך בין היתר התפתחויות פוליטיות מן הזמן האחרון, ובכללן נפילת הדיקטטורות הצבאיות באמריקה הלטינית; נפילת המשטרים הטוטליטריים¹ בברית המועצות לשעבר ובמדינות מזרח אירופה והניסיון שנעשה בהן לעבור למשטרים דמוקרטיים; תהליכי דמוקרטיזציה במדינות שונות באסיה ובאפריקה. לפעמים מתקבל הרושם כי נוצר מעין פולחן חדש לדמוקרטיה (או פולחן מחודש: האתונאים כבר עשו האלה סמלית של הדמוקרטיה בהציגם אותה בדמות אלה המכתירה את העם כשליט). אנו עדים להקמת מכוני מחקר לדמוקרטיה, לשפע מרשים של פרסומים, במיוחד במדע המדינה, על היבטים תאורטיים ופרגמטיים של הדמוקרטיה ולפתיחת תכניות לימוד אקדמיות רב תחומיות על אודותיה.

ניצחון הדמוקרטיה כשיטה פוליטית, לפחות לכאורה, מביא לעתים קרובות לידי בלבול מושגים או הטעיה תעמולתית: רבים, בכללם מפעיליהם של משטרי דיכוי מסוגים שונים, שליטים אוטוקרטיים ופופוליסטיים למיניהם, עושי דברם ותועמלניהם, נשאו ונושאים לשווא את שמה של האלה עתיקת היומין.² יש גם המפקקים בניצחונה הגורף של הדמוקרטיה הליברלית, הממוקדת בזכויות הפורמליות של הפרט ובשוק החופשי, ומזהירים מפני תפיסות פשטניות וא-היסטוריות. הדברים אמורים במיוחד בנוגע לתזה האולטימטיבית הרואה בניצחון המשטר הזה את 'קץ ההיסטוריה'.³ הספקנים טוענים שתרועת הניצחון הייתה

1 הידועים בכינוי 'דמוקרטיה עממית' או 'דיקטטורות דמוקרטיות'.

2 השימוש במונח האיפמיסטי 'דמוקרטיה מודרכת' (directed democracy), שהומצא בשנות השישים של המאה העשרים כדי לתאר משטרים אוטוקרטיים ופופוליסטיים במדינות 'העולם השלישי' תוך ניצול התבנית 'דמוקרטיה ישירה' (direct democracy, ראה בהמשך), יכול להצביע על הפוטנציאל לבלבול מושגים.

מוקדמת: ההיסטוריה 'מסרבת' להגיע לקצה ה'מאושר', ועמים רבים אינם ממהרים, או אינם מסוגלים, לאמץ את הדמוקרטיה הליברלית או ליישמה. במקצת המדינות שהצליחו לעשות זאת בעבר הקרוב הדמוקרטיה שברירת עד למאוד, והמעבר היה כרוך לא פעם באכזבה מרה.⁴ יתר על כן, רבות מהמדינות שבהן מבוסס המשטר הזה כבר דורות נתונות למשברים פוליטיים וחברתיים תכופים ומורכבים. יש אף המנסים להציע חלופות לדמוקרטיה הליברלית והפרלמנטרית, כמו שנראה בהמשך.

בישראל ההתעניינות בנושא הזה מיוחדת, בין היתר מכיוון שהמדינה מושתתת במוצהר על יסודות של משטר דמוקרטי ליברלי, והיא מקיימת אותו, גם אם מתוך מגבלות בהגשמת עקרונות השוויון והחירות (בגין בעיות ביטחון ומצבי חירום, בעיות דת ומדינה ועוד). ההתעניינות נובעת גם מיחסי מלחמה או שלום עם המדינות השכנות, המקיימות משטרים מסוג שונה.

העניין הרב שמגלה דורנו בדמוקרטיה נתן אותותיו, מטבע הדברים, גם בספרות המחקר של ההיסטוריה הקלסית בשפות השונות. אנו עדים להופעת גישות חדשות, המנצלות כלים מתחומים אקדמיים שונים ומשלכות אותם, מטפלות בנושאים חדשים ובחנות מחדש מסקנות שהיו מקובלות זמן רב במחקר. בין היתר ניתן לציין את הגישה הסוציולוגית, המתמקדת ביחסים שבין המון האזרחים לבין האליטות, ב'תקשורת המונים' בדמוקרטיה האתונאית או במשוללי הזכויות למיניהם (נשים, גרי תושב, עבדים); הגישה הפוליטולוגית, ששפכה אור חדש על תפקוד מוסדותיה של הדמוקרטיה הקלסית ועל דפוסים של מנהיגות ושל פעילות פוליטית בה; הגישה הפסיכולוגית, המבקשת לבחון מבנה נפש של מנהיגים, תגובות של פסיכודה המונית או דפוסי מנטליות קולקטיבית. היו חוקרים שעסקו בהיבטים אחרים, כמו שיטת המשפט והקשר בין משפט למשטר מדיני, מקורות החשיבה הדמוקרטית והאנטי-דמוקרטית, תפיסת האזרחות וזיקתה לאידאולוגיה, מהותה ומאפייניה של 'תרבות דמוקרטית' (בפסטיבלים, בתאטרון, ברטוריקה, באמנות הפלסטית ועוד). אחרים העבירו את כובד המשקל של המחקר מהמרכז המדיני העירוני של הדמוקרטיה אל המישור הקהילתי של 'הרשויות המקומיות' באטיקה והפעילות הפוליטית והתרבותית התוססת שהתנהלה בהן. יש גם המתמקדים ביחס כלפי הדמוקרטיה האתונאית בקרב אינטלקטואלים של דורות שונים למן התקופה הקלסית ועד ימינו. גישות והדגשים אלה ואחרים משתקפים גם בספרים פנורמיים על הדמוקרטיה האתונאית וגם בשפע של מונוגרפיות, מאמרים וקובצי מאמרים המיוחדים לשלבים מכריעים בהתפתחותה (כמו רפורמות שונות וחילופי משטרים) או לסוגיות ספציפיות במהותה, בתפקודה ובעקרונותיה. מחקרים אלה מציגים בחלקם, מלבד הגישה ההשוואתית המסורתית (הממוקדת במשטרים אחרים של העולם הקלסי, כמו המשטר בספרטה או ברפובליקה הרומית), השוואות עם הדמוקרטיות המודרניות. גישה השוואתית זו בולטת במיוחד במחקר האמריקאי העכשווי, והיא מלווה

4 ראה למשל C. Caryl, 'Comrade Putin's New Russia', *Newsweek*, 7.5.2001, 24–25; אצל רבים ברוסיה הדמוקרטיה מסמלת מתן היתר לשחיתות ולמאפיה וירידה ברמת החיים.

לפעמים בנטייה לראות בדמוקרטיה האתונאית כמוכנים מסוימים מקור להשראה ומודל לחיקוי, בניסיון לחפש בה תשובות לשאלות וללבטים שהתעוררו בדור האחרון בעקבות 'משבר הזהות' של הדמוקרטיה בארצות הברית (זאת למרות השוני הרב בממדים, במהות ובהקשר ההיסטורי).⁵

לעומת היכול הפורה של ספרים חדשים על הדמוקרטיה הקלסית באנגלית ובשפות רבות אחרות, מזה שנים לא יצאה לאור בעברית מונוגרפיה על הנושא. לרשות הקוראים עומד ספרו של אלכסנדר פוקס המנוח, 'אתונה בימי גדולתה' (בהוצאת מוסד ביאליק), שנכתב לפני למעלה מארבעים שנה (ההקדמה מתשי"ז), נסמך על ביבליוגרפיה שבעיקרה קודמת לשנות החמישים ועבר תיקונים קלים בלבד במהדורותיו השונות. לספר זה מעלות רבות: הוא ערוך ומאורגן כיאות, בהיר ונוח לקריאה. אבל מטבע הדברים אין בו תוצאות המחקר של הדורות האחרונים, שבחלקן חוללו מפנה אפילו בהיבטים עובדתיים, לא כל שכן בגישות היסטוריות. נוסף על כך, לא המשטר הדמוקרטי היה נושא הבלעדי של הספר: הוא מציג תמונה כוללת של חיי המדינה, החברה והרוח באתונה ב'תור הזהב' שלה. לכן תהליכי התהוותה של הדמוקרטיה ותפקוד מוסדותיה מטופלים בקווים כלליים למדי ובצורה סכמטית, בניסיון דידקטי מכוון לפישוט. כוחם של הדברים יפה במידה רבה גם לספרו המאוחר יותר של פוקס, 'מדינה וחברה ביוון', שיצא לאור באמצע שנות השבעים: חלקו הראשון של הספר, העוסק בכמה סוגיות של הדמוקרטיה באתונה, מבוסס מקצתו על פרקים מהספר הקודם ומקצתו על מאמרים שחוברו לפני שנות השבעים.

ספרו של משה עמית 'תולדות יוון הקלאסית' (בהוצאה מאגנס) חדש יותר, ובסוגיות מסוימות מעודכן יותר, אך גם הוא נכתב לפני למעלה מעשרים שנה (על פי ההקדמה, הושלם בתשל"ח), פרק זמן שבו חלו התפתחויות משמעותיות במחקר. יתר על כן, זהו ספר סינתזה פנורמי (היסודי מסוגו בעברית) על ההיסטוריה של יוון מראשיתה ועד סוף המאה הרביעית לפסה"נ, ולכן נושא הדמוקרטיה ממוקד בו אף פחות מאשר ב'אתונה בימי גדולתה' של פוקס. עם זאת, שני הספרים מספקים רקע פוליטי חשוב (אצל פוקס תמציתי, אצל עמית מפורט יותר) על אודות סוגיות מרכזיות כמו מלחמות פרס, האימפריה האתונאית או המלחמה הפּוֹפּוֹנִסִית, רקע שמאפשר למחברו של ספר חדש על הדמוקרטיה האתונאית לקצר בסוגיות האלה ולהפנות את הקורא אל הספרים האמורים.

אני עצמי כתבתי לפני למעלה מעשרים שנה שתי יחידות לימוד על הדמוקרטיה האתונאית בשביל הקורס 'יוון הקלסית' של האוניברסיטה הפתוחה,⁶ ואני ער לדברים רבים שמצריכים בחינה מחודשת, עדכון ותיקון. מלבד זאת, מטרת היחידות האלה הייתה דידקטית מובהקת: לספק חומר ערוך בצורה שיטתית ובהירה ככל

5 Yang 1989; Ober and Hedrick 1996; Sagan 1991; Rahe 1994; Wood 1995; Ober 2000-2001 על הוראת הדמוקרטיה בסין בימינו.

6 יחידות 5 ו-9 (תשל"ט ותש"ם).

האפשר לשם לימוד עצמי של סטודנטים. מטרה זו השפיעה, כמובן, על דרך הצגת הנושא בכיוון של סכמיזציה ופישוט.

המוטיבציה שהניעה אותי להקדיש ספר לדמוקרטיה באתונה מורכבת אפוא וכרוכה בין היתר במצב הספרות בעברית, בהתפתחויות המחקר החדש ובעניין המיוחד שמעוררת הדמוקרטיה בתקופתנו. הדמוקרטיה האתונאית אינה נתפסת כאן כמופת לחיקוי או כמושא לגינוי, אלא כנושא למחקר היסטורי הממוקם בהקשר ייחודי של זמן ומרחב אבל יכול לעורר אצל הקורא מודעות לאפשרות קיומו של דרשיה בין הווה לעבר. למשל יש יסוד לתקווה כי המעיין בעולמה של הדמוקרטיה הקלסית ימצא כלים חיוניים להתמודדות עם בלבול המושגים שנוצר בעולמנו בעקבות הפיכת שמו של המשטר למעין 'מילת קסם' קלישאית ריקה מתוכן. העניין הרב במשטרם המדיני של האתונאים, כמו במכלול תרבותם, נובע הן מקווי הדמיון המאלפים למציאות המוכרת לנו מההווה והן מקווי השוני החדים: זהו עולם שנראה לנו זר ומוזר ובה בעת מוכר.

הספר מורכב משלושה חלקים. חלק א מציג את תהליך התהוותה של הדמוקרטיה מראשית הפוליס ועד סוף המאה השישית לפסה"נ. חלק ב מתמקד בהעמקת הדמוקרטיה ובהפיכתה לרדיקלית, ומנתח את תפקוד מוסדותיה, את עקרונותיה האידאולוגיים ואת מאפייני תרבותה. חלק ג מוקדש למשבר הדמוקרטיה ברבע האחרון של המאה החמישית לפסה"נ, למאבקים הפוליטיים בין הדמוקרטים לבין מתנגדיהם ולניתוח שתי המהפכות האוליגארכיות שפרצו באתונה בשלהי אותה המאה. בסיום החלק הזה יש מעין אפילוג, שנועד לספק הצצה לתמורות שעברה הדמוקרטיה האתונאית במאה הרביעית לפסה"נ. מבנה הספר מבוסס על שילוב בין שיטה דיאכרונית (בחינה 'לאורך' של שלבי התפתחות היסטורית לפי סדר כרונולוגי) לבין שיטה סינכרונית (בחינה תמטית 'לרוחב'): חלקים א ו-ג מושתתים בעיקרם על השיטה הדיאכרונית, בעוד שחלק ב מבוסס ברובו על השיטה הסינכרונית.

תיאור התהליכים ההיסטוריים שהביאו להתהוות הדמוקרטיה ולעיצובה כולל בהכרח ניתוח של המשטרים הפוליטיים שקדמו לכינון המשטר הדמוקרטי: המלוכה, האריסטוקרטיה (או האוליגארכיה האריסטוקרטית), הטימוקרטיה המעורבת ביסודות של משטרים אחרים והטירניה. כמו כן מוצגים בספר המשטרים האוליגארכיים שהחליפו את הדמוקרטיה לפרקי זמן קצרים בשלהי המאה החמישית לפסה"נ. הכרת מאפייניהם של המשטרים האמורים וניתוח הגורמים שחוללו תהפוכות וחילופי משטרים הם מטרות היסטוריות חשובות בפני עצמן.

על פי הגדרתו, הנושא נראה כמבט ראשון בעל אופי פוליטי מובהק, אבל הוא מקפל בתוכו היבטים חברתיים, כלכליים, משפטיים, תרבותיים, מנטליים ואחרים, המשולבים אלה באלה לאורך כל הדרך, כלומר מדובר בהיסטוריה 'טוטלית'. המתודולוגיה מבוססת על גישה ביקורתית למקורות הראשוניים ולספרות המחקר ועל יישום כלים מתחומי דעת שונים ומגוונים.

אתונה לפני סולון

1.1. ממלוכה לרפובליקה אריסטוקרטית

באתונה כמו בפוליס אחרות שלט תחילה המשטר המלוכני. התקיימו בו המוסדות הפוליטיים המוכרים מהאפוסים ההומריים, המשקפים בעיקרם את המציאות במחצית השנייה של המאה השמינית לפסה"נ, גם אם יש בהם רבדים קדומים יותר (זיכרונות או שרידים של סוף התקופה המיקנית ויסודות מ'תור האופל', במיוחד מהמאה התשיעית ומתחילת המאה השמינית).¹ פעם סברו כי המציאות המשתקפת באפוסים קודמת להתהוות הפוליס, כלומר שייכת לחברה שבטית, טרום-מדינית, אך מחקרים חדישים הראו כי בקהילות ה'הומריות' כבר ניכרו סממני הפוליס, אולי במתכונת ראשונית (פרוטר-פוליס).²

המוסדות שהיו מצויים בקהילות האלה הם: מלך (basileus),³ מועצת זקנים אריסטוקרטית (gerousia; המונח גזור מ-geron — 'זקן') ואספת עם. באפוסים האספה עדיין נקראת אגורה (agora), מונח שציינ מאוחר יותר באתונה ובפוליס אחרות את כיכר השוק, בעוד שאספת העם הייתה עתידה להיקרא אַקְלִסְיָה (ekklesia).⁴ המלך היה מנהיג צבאי, שופט, כוהן דת ויושב ראש המועצה והאספה. באתונה נקראה המועצה הקדומה בשם מיוחד, מקומי — מועצת האַרְאֹפַּגוֹס (Areopagos), על שם המקום שכונסה בו, גבעת האל Ares, אל המלחמה (pagos — 'גבעה'). לאספת העם לא היה משקל פוליטי גדול בתקופה זו, אך עצם קיומה משקף מנטליות שעל פיה החיים הפוליטיים נגעו גם לציבור הרחב. עדכון העם, נאומים ודיונים, ניסיון לעצב דעת קהל מצד אחד ואפשרות מוגבלת של העם להשפיע על קבלת החלטות מצד אחר — כל אלה תופעות המוכרות בצורה זו או אחרת כבר מהאפוסים ההומריים. שם לא התכנסו האספות במועדים קבועים, אלא על פי צורך השעה, בדרך

1 בניגוד ל-Finley 1977 (בעברית: פינלי תשנ"ח), שסבר כי האפוסים ההומריים משקפים בעיקרם את 'תור האופל', ובייחוד את המאות העשירית והתשיעית, ראה למשל Morris 1986.
 2 נושא זה קשור כמובן לתיארוך (ראה לעיל הערה 1). על הסממנים הפיזיים של הפוליס ראה למשל הומרוס, אודיסיאה, ו. 10-7. על המוסדות ראה Raaflaub 1998; Raaflaub 1997a.
 3 לפעמים מופיע המונח anax, שריד של wanax, מונח שציינ בתרבות המיקנית את השליט.
 4 מוסדות מקבילים היו מצויים ברומא הקדומה בתקופת המלוכה: rex (מלך), senatus (מועצת זקנים) ו-comitia (אספת עם).

כלל ביזמת המלך. הן גם לא החליטו בהצבעה אלא ביטאו את רצונן במתכונת 'קונסנוואלית', מקהלתית, קולקטיבית, לפעמים בתשואות, לפעמים בשתיקה.⁵ מלכים ואצילים נאמו והתווכחו מול ההמון באספה, ודי היה בכך בשביל לתרום לכמה עניינים חשובים: פומביות החיים הציבוריים, קיום תקשורת בין האליטה להמון, יכולת העם להשפיע כאשר נוצר קרע בקרב האליטה ועליית החשיבות של כושר השכנוע בהכרעות, לרבות הכרעות המתקרבות באופיין להכרעות משפטיות.

בחברה ההומרית כוחה של המשפחה היה גדול דיו שתעשה דין לעצמה. עצמת המשפחה באה לידי ביטוייה המלא בנקמת הדם: חברי משפחת הנפגע ראו את עצמם מלוכדים תחת מרותו של האב, שקבע אם לנקום (וכיצד) או לקבל כופר נפש. קטע מה'איליאדה' (יח. 497–508) מציג חיזיון של מעין משפט בוררות בעניין כופר נפש, המשפט הראשון בספרות היוונית: שני הצדדים מתנצחים על עניין הכופר. זקני העדה חורצים בפומבי את משפטם זה אחר זה, כאשר העם מפולג בתמיכתו (שמתבטאת בצעקות תמיכה).⁶ מתברר שפומביות המשפט ויכולת העם להשפיע על תוצאותיו הן יסודות קדומים מאוד בתולדות יוון. למרות הקו החד שהפריד בחברה המשתקפת באפוסים בין האצילים (המכונים *aristoi* – 'הטובים ביותר', בתרגום מילולי; מכאן אריסטוקרטיה – 'שלטון הטובים ביותר')⁷ לבין זולתם, השתתפותם בצוותא בכינוסי האספה תרמה ליצירת הרגשה של שותפות ולריכוך מה של הפערים. הדיונים הקנו גם לאנשים שאינם באצולה כלי ביטוי רטוריים, כפי שניתן לראות במקרה החריג של תְרִסִיטֵס (Thersites).

מסופר ב'איליאדה' שאַגַמֶמֶנון, מלך המלכים, ביקש לבדוק את מורל הצבא וסיפר לאספת החיילים (בתקווה שדבריו יעוררו התנגדות) כי הוחלט לשים קץ למצור על טרויה ולשוב הביתה מהמלחמה. אבל תגובת החיילים לא מילאה את ציפיות הדובר: הם החלו לרוץ בהתלהבות אל הספינות כדי לשוב הביתה. בקושי רב הצליח אודיסאוס להחזיר את החיילים לאספה ואת הסדר על כנו. תוך כדי כך הוא חירף בדבריו את אלה שלא השתייכו לאצולה והעזו להביע דעה:

שֶׁב־לך, אַמְלֵל, עַל מְקוֹמְךָ וְשִׁמְע, מֵה יֵאמְרוּ אַחֵרִים,
טוֹבִים מְמֶךָ, וְאַתָּה יֵרֵא־קֶרֶב וְחֶסֶר־אוֹנִים!
שֶׁמֶךָ לֹא יִחַד בְּמוֹעֶצָה וְלֹא בְּמִלְחָמָה כְּבוֹדְךָ.
כְּלוּם כָּלֵנוּ גַם־נִמְלֶךְ יִחַדוּ, כָּל־הָאֲכִיִּים?
בְּרַבּוֹת רְשִׁיּוֹת אֵין טוֹב: יְהִיֵּה הָאֶחָד הַשׁוֹרֵר!
יְמַלֵּךְ הָאֶחָד, לוֹ נֶתַן בֶּן־קְרוֹנוֹס, יוֹדֵעַ־הַנְּכָלִים
שֶׁרְבִיט מְלָכִים וְדִין לְמַעַן יְמַלֵּךְ עָלֵינוּ (הוֹמֵרוֹס, אִילִיאָדָה, ב. 200–206).

5 על תרומתה של שיטה זו במתכונתה המגובשת, כפי שנהגה בספרטה, לשמירת הרמוניה חברתית ראה Flaig 1993.

6 ראה Tod 1993, 33–35, עם ביבליוגרפיה.

7 המונח מציין משטר פוליטי המושתת על קריטריון המוצא – שלטון האצילים, שהחשיבו את עצמם ל'טובים ביותר'. מקובל להשתמש במונח גם לציון מעמד חברתי, מילה נרדפת ל'אצולה'.

גם כאשר שתקו או הושתקו כל יתר החיילים, קם יווני מהשורה, תרסיטס, ללא רשות, ונאם נאום חריף נגד אַגְמֶמֶנוֹן, בניסיון שווא להגביר את מודעות חבריו לכוח הטמון בידיהם. בין היתר הוא קבל על כך שֶאֱגֶמֶמֶנוֹן מעוניין במלחמה כדי להפיק ממנה תועלת פרטית בנטילת שלל, ועודד את ההמון לעזבו לכדו מול חומות טרויה. הומרוס, המשקף את עולם הערכים של האריסטוקרטיה, תיאר את תרסיטס כמפלצת ('רק תרסיטס לבדו, הפטפטן הגדול, צווח [...] היה הגבר המכוער מכל אשר עלו על איליון'),⁸ אבל עצם יכולתו של המשורר לדמיין כי אחד העם קם לנאום נגד מלך המלכים מדברת בעד עצמה. ראוי לציון גם שהומרוס נתן לתרסיטס את 'רשות הדיבור' במובן אחד פשוט: הוא ציטט את נאומו, גם אם בסיומו הכה אותו אודיסאוס עד זוב דם בשרביט (skeptron), סמל הסדר והשלטון המלכותי, ואיים על חייו.⁹ כבר באפוסים ניכרים סימנים להיחלשות המלוכה. הססמה המונארכיסטית שבפי אודיסאוס (בחרוזים המצוטטים לעיל) יכולה להראות בין היתר שהמלוכה נקלעה לעמדת הגנה עצמית, ושקיימת כבר אפשרות להשוותה לחלופות שלטוניות. יש בכך גם גרעין ראשוני של הגות מדינית. התהליך של שקיעת המלוכה התגבר באתונה, כמו ברוב הפוליס האחרות של יוון, לקראת סוף המאה השמינית ותחילת המאה השביעית.

מרכיביו העיקריים של התהליך באתונה, כמו שנשתמרו במסורת המשתקפת אצל [אריסטו], ג, היו הפיכת המלוכה מירושתית לנבחרת, הגבלה הדרגתית בזמן, תחילה לעשר שנים ולאחר מכן לשנה (682 לפסה"נ, על פי תאריך שבמסורת), והוספת עוזרים למלך אגב קיצוץ בסמכויותיו. ההגבלה לשנה והקיצוץ בסמכויות רוקנו את המלוכה מתוכנה וסימנו מעבר למשטר רפובליקני.

בראש הרפובליקה¹⁰ עמדו תחילה שלושה נושאי משרה שנתיים (אַרכוֹנוֹטיים): אַרכוֹן מֶלֶךְ (archon basileus), או בקיצור בֶּסִילָאוֹס; אַרכוֹן פּוֹלֶמָארכוֹס (archon polemarchos), או בקיצור פּוֹלֶמָארכוֹס – 'שר צבא' (polemos – 'מלחמה' ביוונית); אַרכוֹן אֶפּוֹנוֹימוֹס (archon eponymos), או בקיצור אַרכוֹן – המשמעות של אֶפּוֹנוֹימוֹס היא 'נותן השם' (לשנה): השנה באתונה נקראה על שמו.¹¹ האחרון היה לנושא

8 כיעור פיזי מתקשר במנטליות היוונית לכיעור נפשי (ולהפך, אצילות נפש לחן).

9 על פרשת תרסיטס ראה Finley 1977, 128–130; בתרגום העברי: פינלי תשנ"ח, 131–133.

10 מונח רומי במקורו המציין כאן משטר שאינו עוד מלוכה; res – 'עניין', publica – 'ציבורי'. כך כונה המשטר ברומא לאחר ביטול המלוכה בשלהי המאה השישית (509 לפסה"נ לפי התאריך המסורתי). עקרונות היסוד של משטר זה היו פיצול השלטון (מתוך מתן סמכות שווה לנושאי המשרה העליונים, הקונסולים) והגבלת הסמכות בזמן (על פי רוב לשנה). אופייה של הרפובליקה היה אריסטוקרטי מובהק.

11 האַרכוֹנוֹטיים החלו את שנת כהונתם באמצע הקיץ, בחודש המקביל לתמוז בלוח השנה העברי (יולי/אוגוסט), ולכן שנה 'ארכונטלית' כוללת שני חצאי שנה בלוח מקובל, למשל 487/6 – שנת כהונתו של טֶלְסִינוֹס כְּאַרכוֹן אֶפּוֹנוֹימוֹס (אריסטו, כ.ב.5). נושאי משרות אפונימיים היו חזון נפרץ בעולם היווני והרומי: בספרטה אחד מחמשת האֶפּוֹרוֹים (ephoroi) שהתחלפו מדי שנה (קרוב לוודאי המבוגר שביניהם) היה אֶפּוֹנוֹימי; ברומא היו שני הקונסולים אֶפּוֹנוֹימיים.

ביבליוגרפיה

הרשימה הביבליוגרפית כוללת: (א) ספרות מחקר בעברית; (ב) ספרות מחקר בשפות זרות; (ג) קיצורי שמות כתבי העת, האסופות והאנציקלופדיות; (ד) סופרים עתיקים וחיבוריהם (כמו שהם מופיעים בגוף הספר ובהערות); (ה) רשימת התרגומים לעברית של המקורות המצוטטים בספר.

א. ספרות מחקר בעברית

- אשרי, ד' תשכ"ז
תש"ם
אשרי, ד' וד' גילולה תשמ"ח
ברן, א"ר תשכ"ז
דוד, א' תשל"ז-תשל"ח
תשל"ט
תש"ם
תשמ"ט
תשנ"ט
הרמן, ג' תשמ"ט
תש"ס
תשס"א
- ראה אריסטו, מדינת האתונאים, ברשימת התרגומים להלן במדור ה. 'על הגלות ועל כתיבת ההיסטוריה: המקרה של תוקידידס', אשכולות ה-ו, 5-21
- אפולודורוס נגד נאירה, מבוא והערות מאת ד' אשרי, ירושלים פריקלס ואתונה, תרגם י' רטוש, תל אביב
- 'על האוטופיה האפלטונית', אשכולות ב-ג, 68-79
'הדמוקרטיה האתונאית', יוון הקלאסית (יחידה 5), תל אביב
'הדמוקרטיה האתונאית ומתנגדיה', יוון הקלאסית (יחידה 9), תל אביב
- 'סולון ותעמולה אלקטורלית', ז' רובינסון (עורך), ספר פרלמן: ל"ג מחקרים בתרבות הקלאסית ומורשתה, תל אביב, 122-135
'מעמדם של הרופאים ביוון הקלאסית', מכמנים 13, 5-16
- 'בגידה ואהבת מולדת בעיר היוונית', ז' רובינסון (עורך), ספר פרלמן: ל"ג מחקרים בתרבות הקלאסית ומורשתה, תל אביב, 136-152
'היסטוריה ו-Historie', היסטוריה ו, 139-142
- 'האם היו העבדים באתונה והגרים בה – מיעוטים?', ש' וולקוב (עורכת), מיעוטים, זרים ושונים: קבוצות שוליים בהיסטוריה, ירושלים, 67-77

- חזוני, י'
תשנ"ט
'המקור היהודי למסורת האי-ציות המערבית', י' ויינשטיין (עורך),
אי-ציות ודמוקרטיה, ירושלים, 13-67
- יעקובסון, א'
תשנ"ח
'מה מבין נגר בפוליטיקה? הדמוקרטיה והצדקתה במשל
פרוטאגורס', זמנים 64, 23-32
- מלכין, ע'
תשמ"ג
'התיישבות, דבר האל ומייסדי מושבות ביוון הקדומה', זמנים 12
45-34
- עמית, מ'
תשמ"ה
תולדות יוון הקלאסית, ירושלים
- פוקס, א'
תשל"ל
תשל"ו
פינלי, מ"י
תשל"ח
יוון העתיקה: תקופת הברונזה והתקופה הארכאית, תרגם א'
אבנר, תל אביב
עולמו של אודיסאוס, תרגם והוסיף מבוא ג' הרמן, ירושלים
- תשנ"ח
פלסליאר, ר'
תשכ"ז
פרלמן, ש'
תשמ"ו
תשמ"ז
'נאמנות לפוליס היוונית בתקופה הקלאסית', זמנים 20, 28-35
'הפאנתנאיה: דת ופוליטיקה באתונה הקלאסית', זמנים 25,
42-31
- שימרון, ב'
תש"ן
תשנ"ג
שצמן, י'
תשנ"א
הרודוטוס וראשית דברי הימים, ירושלים
התרבות הקלאסית: שער להכרת תרבות יוון ורומא, תל אביב
תולדות הרפובליקה הרומית, ירושלים

ב. ספרות מחקר בשפות זרות

Amit, M.

1965

Athens and the Sea: A Study in Athenian Sea Power, Brussels

Andrewes, A.

1954

*Probouleusis: Sparta's Contribution to the Technique of Govern-
ment*, Oxford

מפתח

- 198 (philodemos) 'ארהב דמוס' ,105 ,67 ,49 ,41 (Euboia) אֵאוּבּוֹיָה
 אוטוכתוניות 234–233
 אוטופיה 260 ,207 ,171 ,68 (Augustus) אֵאוּגוּסְטוּס
 אוֹטָנְס (Otanēs) 163 ,106 ,38 ,29 (autonomia) אֵאוּטוֹנוֹמִיָּה
 אוֹיִדִיפּוּס (Oidipous) 158 240 ,177
 'אוֹיִדִיפּוּס הַמֶּלֶךְ' מֵאֵת סוֹפּוֹקְלֵס 31 (autarkeia) אֵאוּטְרָקִיָּה
 אוֹיְקוּס (oikos) 39 198 ,163 ,45 (eunomia) אֵאוּנוֹמִיָּה
 אוֹכְלוֹקְרַטִיָּה (ochlokratia) 120 ,118 ,61 ,44 ,39 (eupatridai) אֵאוּפְטְרִידִים
 271 ,239 ,166 אֵאוּקְרָטֵס (Eukrates), הַדְּמַגּוּג 193
 'אוֹלִיגַאֲרַךְ הַזֶּקֶן', רֵאָה [קֶסְנוֹפוֹן] 244 אֵאוּקְרָטֵס, אַחִיו שֶׁל נִיקִיאַס
 אוֹלִיגַאֲרַכִּיָּה 14 ,31 ,118 ,137 ,161 ,130 ,126 ,21 (Euripides) אֵאוּרִיפִידֵס
 166 ,176 ,172 ,174 ,166 ,209 ,181 ,176 ,175 ,172 ,174 ,166
 242 ,264 ,223
 אוֹלִמְפִיָּה (Olympia) 32–31 אֵאוּתִינָה (euthyna), רֵאָה דִין וְחֶשְׁבוֹן
 אוֹסְטְרַקִּיזְמוֹס (ostrakismos) 92 ,99–162 (Abdera) אֵאֲבֶרְדָּה
 105 ,110 ,114 ,120 ,124 ,133 אֲבַנֵי גְבוּל, אוֹ אֲבַנֵי שַׁעֲבוּד 47
 136 ,139 ,142 ,205 ,212–213 ,229 אַגַּאִי, יָם 269 ,237 ,221 ,108
 268–267 אַגוּדוֹת סֵתֵר 77 ,203 ,210–213 ,220
 אוֹרִיִּנּוֹת 27 ,103 ,167 ,193 241 ,221
 'אוֹרֶסְטִיָּה' (*Oresteia*) מֵאֵת אֵיסְכִילוֹס 159 (agon) אֵאֲגוֹן
 114 ,117 ,126 ,140 ,158 ,167 אַגוּרָה (agora) 26 ,29 ,35 ,75 ,83 ,87
 אוֹרְחוֹת 12 ,69 ,77–86 ,106 ,125–123 ,144 ,139 ,138 ,137 ,126 ,125 ,99 ,89
 127 ,136 ,156 ,171 ,254 ,258 ,268 אֵאֲגִיס ה־2 (Agis II) 218 ,219 ,227 ,237
 'אוֹחַד עֶשֶׂר' (וְעַדַת 'הַאֲחַד עֶשֶׂר') 111 אֵאֲגִירִיוֹס (Agyrrhios) 139
 151 ,246 ,249 אֵאֲגִמֶמְנוֹן (Agamemnon) 36 ,37
 אוֹחַרִיּוֹת פּוֹלִיטִית 19 ,112 ,118 ,150 אֵאֲגִסִילָאוֹס (Agesilaos) 261
 194–195 ,200 אֵאֲדִישוֹת פּוֹלִיטִית 17 ,184–185 ,254
 אֵאֲטִימִיָּה (atimia) 187 257
 אֵאֲטִיקָה (Attike) 12 ,26 ,29 ,30 ,31 ,41 אֹדִיסֶאוּס (Odysseus) 36 ,66
 43 ,44 ,49 ,57 ,61 ,69 ,75 ,76 ,80 ,87 אֹדִיסֶיָּה' מֵאֵת הוֹמֵרוֹס 21
 92 ,116 ,123 ,127 ,233 ,247

- אֵיִסוֹפְסֵפִיָּה (isopsephia), ראה שוויון
בזכות ההצבעה
- אֵיִסוֹקְרַטִיָּה (isokratia), ראה שלטון מושתת
על שוויון
- אֵיִסוֹקְרַטֵס (Isokrates) 24, 162, 182,
261–259
- אֵיִסִימֶנֶטֵס (aisymnetes) 44
- אֵיִסְכִּילוֹס (Aischylos) 21, 114, 115,
181, 167, 126
- אֵיִסְכִּינֵס (Aischynes) 24, 119, 147, 256,
258 (eisphora)
- אֵיִקְטִינוֹס (Iktinos) 130
- אֶכְרַנַּי (Acharnai) 81, 83, 86
- ‘אֶכְרַנַּיִם’ מאת אֵרִיסְטוֹפַּנֵס
136, 139, 247–249, 83, 213
- אֶלְאוּתֵרִיָּה (eleutheria), ראה חירות
- אֶלּוֹפֵקָה (Alopeke) 84, 101
- אֶלְטֵיָה (Elateia) 147
- אֵלִיטוֹת 12, 17, 19, 51, 57, 58, 59, 62,
71, 77, 104, 106, 113, 126, 129, 131,
133, 160, 162, 167, 181, 184, 194,
198, 202, 203, 205, 206, 210, 220,
251, 260, 265, 266, 267, 269
- אֵלִימוֹת 44, 48, 58, 59, 71, 114, 115,
196, 226, 259, 266, 267, 270, 271
- 271, ראה גם טרור פוליטי
- אֵלִיס (Elis) 31
- אֵלֶפְבֵּית 30
- אֶלְקִיבִיאַדֵס (Alkibiades) 26, 102, 109,
210, 212–215, 218–220, 230–236,
237–238, 240, 241, 247, 251
- אֶלְקִמַּאוֹנִידִים (Alkmaionidai) 43, 62,
67, 69, 73, 74, 78, 94, 214
- אֵלֶת הַדֵּמוֹקְרַטִיָּה 11, 165
- אֶמְפִּיפּוֹלִיס (Amphipolis) 202
- אֶמְרִיקָה הַלְטִינִית 11
- אֶנַּאכְרוֹנִיזְם 43, 46, 53, 56, 62, 64, 65,
95, 102, 166, 178, 179, 187, 207
- אֵטִית־דִּלִּית, ברית 105–106, 123, ראה
גם אימפריה ימית
- אֵיגוֹסְפוֹטָמוֹי (Aigospotamoi) 240, 253
- אֵיגִינָה (Aigina) 106
- ‘אֵיגֶרֶת VII’ מאת אֶפְלָטוֹן (?) 251
- אֵידֵאוֹלוֹגִיָה
- אֵוִלִיגֶרְכִית 164, 166, 203–210,
220–225
- דֵּמוֹקְרַטִית 161–187, 199, 231, 265
- אֵידֵאל קְבוּצָתִי 129, 269
- אֵידֵאוֹלִיצִיָה
- שֶׁל הַדֵּמוֹקְרַטִיָּה הָאֶתְנֹנָאִית 170–171,
177–178, 183–184, 198
- שֶׁל סִפְרָה 62, 170, 181, 198, 207
- אֵיוֹלִי, נֵיב 31
- אֵיוֹלִיס (Aiolis) 31
- אֵיוֹנִי, נֵיב 31, 39
- אֵיוֹנִיָה (Ionia) 30
- אֵיוֹקֶסְטָה (Iokasta) 158
- אֵיטַלְיָה 42
- אֵיכְרִים 40, 64, 70, 71, 75, 129, 195,
208, 218, 267
- ‘אֵילִיאָדָה’ מאת הוֹמֵרוֹס 21, 36, 195
- אֵימְבְרוֹס (Imbros) 106
- אֵימוֹץ 56
- אֵימְפֵרִיָה ימית 13, 90, 105–108, 109,
123, 129, 133, 195, 199, 205, 206,
227, 240, 254, 263–264, 268–269
- אֵינְטֵלְקְטוֹאִלִים 19, 112, 180, 207, 209,
259, 261, 266
- אֵיסַאגוֹרָס (Isagoras) 77–79, 85, 86,
101, 174
- אֵיסַאנְגֵלִיָּה (eisangelia) 115, 142, 151,
238–239
- אֵיסְגוֹרִיָּה (isegoria), ראה שוויון בזכות
הדיבור
- אֵיסוֹנוֹמִיָּה (isonomia), ראה שוויון לפני
החוק